De olifant die geen afscheid kon nemen

meulenhoff.nl

Susana Monsó

De olifant die geen afscheid kon nemen

Wat dieren begrijpen van de dood

Vertaald uit het Spaans
door Heijo Alting

MEULENHOFF

DIRECCIÓN GENERAL DEL LIBRO,
DEL CÓMIC Y DE LA LECTURA

La traducción de esta obra ha recibido una ayuda del Ministerio de Cultura de España, a través de la Dirección General del Libro, del Cómic y de la Lectura.

ISBN 978-90-896-8365-6
ISBN 978-94-023-2697-0 (e-book)
NUR 320

Oorspronkelijke titel: *La zarigüeya de Schrödinger*
Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties
Omslagbeeld: © Staffan Widstrand
Auteursfoto: © Gianfranco Tripodo
Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

La zarigüeya de Schrödinger. Cómo viven y entienden la muerte los animales by Susana Monsó • Copyright © 2021, 2022 Plaza y Valdés Editores, © 2021, 2024 Susana Monsó • This edition is published by arrangement with Plaza y Valdés Editores through A.C.E.R. Agencia Literaria

© 2026 Nederlandse vertaling Heijo Alting
en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Voor Tote, aan wie ik veel van wie ik ben te danken heb

Death is mundane,
and should we feel the need to theorise about it,
we should do so more mundanely.

– BOB PLANT

Inhoud

Voorwoord van Mark Rowlands 11

1 Inleiding: zwijgende apen 15
2 De mier die haar eigen begrafenis bijwoonde 23
3 De orka die haar dode kalf de halve wereld over droeg 49
4 De chimpansee die moedertje speelde met lijken 73
5 De hond die zijn baas aanzag voor een lekker hapje 101
6 De olifant die ivoor verzamelde 133
7 Schrödingers opossum 185

Conclusie: het dier dat bloemen legt op graven 249
Dankwoord 255
Noten 257
Illustratieverantwoording 285

Voorwoord

'Nimmermeer,' sprak de raaf in het naar hem vernoemde gedicht van Edgar Allen Poe. Om te begrijpen dat iemand dood is, moet je volgens mij begrijpen dat hij of zij nooit meer zal terugkomen. Nimmermeer zul je haar gezicht zien. Nimmermeer zul je zijn stem horen. Nimmermeer zullen jullie samen zijn. Tenminste niet in dit bestaan.

Maar 'nimmermeer' is niet zo makkelijk te bevatten. Het staat gelijk aan eeuwig. De dode zal tot aan het einde der tijden niet meer bij ons zijn. 'Nimmermeer' impliceert voorgoed, en voorgoed komt neer op de eeuwigheid. Maar moeten we dan echt snappen wat eeuwigheid inhoudt om de dood te begrijpen? Wie van ons begrijpt nou werkelijk wat eeuwig betekent? De eeuwigheid is een oneindige tijdspanne die overledenen scheidt van hun familie en vrienden. En wie van ons kan oneindigheid bevatten? Misschien niemand. Zelfs wiskundigen zijn het er niet over eens of zoiets wel bestaat.

Wil dit dan zeggen dat niemand, of misschien alleen het intellectueel meest begiftigde genie dat ooit geleefd

heeft, de dood kan bevatten? Dat zou een merkwaardige conclusie zijn. We weten immers allemaal wat de dood is, al denken we er liever niet aan. Sterker nog, sommige filosofen beweren dat we ervoor wegvluchten. We weigeren de dood onder ogen te zien, proberen er niet aan te denken, beschouwen onze eigen dood slechts als een gebeurtenis in een verre, nog onbepaalde toekomst. Maar dat we zo voor onze eigen dood op de loop gaan, stellen dezelfde filosofen, is alleen mogelijk als we de dood toch op een intuïtieve manier begrijpen.

Mensen zijn complexe wezens. Misschien wel te. We hebben de neiging zaken veel te ingewikkeld voor te stellen, en wij filosofen zijn daarin het ergst van allemaal. Sommige presteren het de simpelste ideeën om te smeden tot gedachteconstructies van een onvoorstelbare, onnodige en uiteindelijk ongeloofwaardige complexiteit. Wat dat betreft zou een beetje meer intellectuele terughoudendheid wel gepast zijn. Eén manier om die terughoudendheid te verwerven is door lering te trekken uit het gedrag van schepsels die onze neiging tot overcompliceren niet met ons delen. Deze schepsels kennen we als dieren.

In dit boek biedt Susana Monsó het hoognodige tegengas tegen de complicatiedrift van filosofen. Kunnen dieren de dood begrijpen? Het is bijna onvoorstelbaar dat ze het niet zouden kunnen. Elk dier dat de dood niet begrijpt, zou ernstig in het nadeel zijn in de darwinistische strijd om het bestaan. Maar vermoedelijk hebben dieren ook niet méér begrip van eeuwigheid en oneindigheid dan wij. De vraag is dus wat dieren nu precies begrijpen als ze de dood begrijpen. En werpt dit misschien licht op dat wat wij menselijke dieren precies begrijpen wanneer we dat doen?

Dit boek geeft een overtuigende beschrijving van wat wij – en de rest van de dieren – begrijpen als we de dood begrijpen. Wenden we, voor inzicht in onszelf, de blik naar de filosofen of naar de dieren? Susana Monsó – een filosoof, en een zeer begaafde bovendien – betoogt op overtuigende wijze dat we naar beide moeten kijken.

– MARK ROWLANDS

1

Inleiding: zwijgende apen

In november 2009 publiceerde het blad *National Geographic* een foto die geïnteresseerde lezers en wetenschappers in gelijke mate fascineerde. Op de foto was een chimpansee te zien van iets boven de veertig die op een kruiwagen werd vervoerd door een mens. Verderop stonden zestien chimpansees op een kluitje achter een afrastering, en allemaal staarden ze naar hun maatje Dorothy (zie afbeelding 1). De reden waarom veel mensen de foto zo fascinerend vonden, was dat Dorothy dood was en dat alle soortgenoten met wie ze de laatste acht jaar van haar leven had doorgebracht in het Sanaga-Yong-opvangcentrum voor chimpansees, in Kameroen, zich daar verzameld leken te hebben om afscheid te nemen.

Monica Szczupider, de fotografe die dit moment vereeuwigde, beschreef het als volgt: 'Chimpansees zijn niet stil. Het zijn ontzettend luidruchtige sociale dieren die meestal een vrij korte aandachtsspanne hebben. Maar ze konden hun ogen niet van Dorothy afhouden en hun zwijgen sprak boekdelen.'[1] Maar wat betekende

het precies? Is het mogelijk dat de chimpansees er iets mee uitdrukten wat vergelijkbaar is met ons rouwen om het heengaan van een dierbare persoon? Snapten ze wat er met Dorothy was gebeurd? Wisten ze misschien zelfs dat het vroeg of laat ook hun zou overkomen?

AFBEELDING 1: De foto *Rouwende chimpansees* ('The Grieving Chimps') van Monica Szczupider.

Deze foto wekte zoveel interesse dat wetenschappers massaal verslagen begonnen te publiceren over vergelijkbare gevallen die ze in de loop van vele jaren hadden verzameld en daarna in een la hadden weggelegd, terwijl andere ineens meer aandacht kregen voor het gedrag rondom de dood bij dieren die ze al langer bestudeerden. Dat moment was de geboorte van een nieuwe discipline, de vergelijkende thanatologie, die tracht te bestuderen hoe verschillende dieren op gestorven of stervende individuen reageren, welke fysiologische processen er aan deze reacties ten grondslag liggen en wat deze gedragingen ons vertellen over de dierlijke geest.

Hoewel de nadruk in eerste instantie op primaten lag, kwam het de laatste jaren tot een stortvloed van publicaties over de thanatologie van allerlei soorten die ver van apen en mensapen afstaan, zoals olifanten, walvissen, paarden, kraaien en zelfs sommige insecten.

De interesse voor de manier waarop dieren met de dood omgaan past in een opkomende trend in de wetenschap: ophelderen in hoeverre dieren vermogens hebben die van oudsher als typisch menselijk worden beschouwd. Steeds meer onderzoeken lijken erop te wijzen dat veel diersoorten blijk geven van ten minste rudimentaire vormen van vermogens die van oudsher als bakens van menselijke uniciteit worden gezien, zoals kunnen tellen, rationeel denken, moraliteitsbesef, taal en cultuur.[2] De opvatting dat de mens een aparte, bovendierlijke soort is, lijkt met de dag minder houdbaar. En in die context wordt de vraag of dieren besef van de dood hebben natuurlijk relevant, want mensen hebben zichzelf eeuwenlang beschouwd als de enige soort die gezegend – of vervloekt – is met een doodsbegrip.

De vergelijkende thanatologie, die bestudeert hoe dieren zich tot de dood verhouden, is een discipline op het snijvlak van de ethologie en de vergelijkende psychologie. De ethologie is de tak van de biologie die het gedrag van dieren bestudeert en net als de thanatologie een voorkeur heeft voor veldonderzoek in min of meer natuurlijke omgevingen. De vergelijkende psychologie tracht op haar beurt de dierlijke geest te onderzoeken aan de hand van experimenten, en vergelijkt de manieren waarop verschillende soorten een probleem benaderen en op welke cognitieve mechanismen ze een beroep doen om het op te lossen. De vergelijkende thanatologie is geïnteresseerd in de psychologie van dieren en put

veelvuldig uit onderzoek van vergelijkend psychologen om het wetenschappelijke debat over de vraag hoe dieren hun sterfelijkheid beleven en begrijpen, te voeden.

Dit boek is echter niet door een ethologe of psychologe geschreven, maar door een filosofe. Als je dat verrassend vindt, denk je bij het woord 'filosoof' misschien aan een oudere, pijprokende heer met een baard die in een fauteuil over de zin van het leven zit na te denken. Er zullen best wel filosofen zijn die aan dit cliché voldoen, maar de filosofie is een heterogene discipline, waarin mensen van alle leeftijden, genders en etniciteiten zich buigen over klimaatverandering, videogames, geneeskunde, pornografie en allerlei andere thema's die meestal niet worden geassocieerd met filosofische overpeinzingen.

De verscheidenheid aan onderwerpen in de filosofie weerspiegelt bepaalde eigenaardigheden en het unieke karakter van deze discipline. Anders dan de natuurwetenschappen en de humaniora heeft ze geen vast onderwerp. Filosofie kan over alles gaan, want het is een methode, een manier om de wereld te beschouwen en erover na te denken in plaats van een studie naar een concreet fenomeen. Dit stelt filosofen in staat om voortdurend ideeën uit te wisselen met andere takken der wetenschap, zich vrij van de ene naar de andere discipline te bewegen, vanzelfsprekendheden te ondergraven, vooronderstellingen in twijfel te trekken en nieuwe, verfrissende gezichtspunten aan te dragen als katalysator voor om het even welk debat.

Dit boek maakt deel uit van een relatief jonge tak van de filosofie die bekendstaat als de 'filosofie van de dierlijke geest'. Hoewel de filosofie van de geest al minstens sinds de Griekse oudheid bestaat, heeft ze zich in

de loop van de geschiedenis bijna uitsluitend gericht op de mens. De filosofie van de dierlijke geest stelt dat het ook belangrijk is het denken van dieren te onderzoeken, niet alleen om onszelf beter te begrijpen, maar als doel op zich, omdat de psychologie van andere soorten, los van wat die ons over onszelf leert, interessant is. Verder geeft deze discipline andere wetenschappen stof tot nadenken door te reflecteren op methoden voor het bestuderen van gedrag en cognitie bij andere soorten, maar ook door eventuele vooroordelen vast te stellen en begrippen te verduidelijken.

De vergelijkende thanatologie, een amper tien jaar jonge discipline, heeft dringend behoefte aan een filosofische benadering om verborgen vooronderstellingen die het onderzoek kunnen beïnvloeden tijdig op te merken en de betekenis van sleutelbegrippen te verhelderen. Daarbij richt dit boek zich in concreto op antropocentrische vooroordelen die van invloed zijn op het onderzoek naar de vraag hoe dieren zich verhouden tot sterfelijkheid. Het sleutelbegrip waarop ik me hier concentreer en dat de ruggengraat van mijn betoog vormt, is het doodsconcept alias doodsbegrip. Wat betekent 'begrijpen' precies als het om de dood gaat? Is 'dood' een binair concept, alles of niets, of kunnen we het opvatten als een spectrum, als iets wat een zekere complexiteit toelaat? Zijn er redenen om verschillende doodsconcepten te onderscheiden, die het perspectief van verschillende diersoorten weerspiegelen?

Ik houd me in dit boek vooral bezig met het analyseren van concepten, wat niet wil zeggen dat ik ze alleen in taalkundig opzicht ontrafel. Je kunt uit zulke analyses immers ook conclusies trekken over de werkelijkheid. Als je bijvoorbeeld wilt bepalen of je uit expe-

rimenten om altruïstisch gedrag bij dieren aan te tonen mag concluderen dat dieren zoiets als moraal hebben, moet je eerst duidelijk definiëren wat moraal is. Idem met de dood. Door te analyseren wat het betekent een doodsconcept te hebben, kunnen we bestaand bewijs met een frisse blik opnieuw bekijken. Bovendien maakt zo'n analyse duidelijk welke cognitieve capaciteiten nodig zijn om de dood te begrijpen, welke psychologische structuur een dier moet hebben om tot een besef van sterfelijkheid te komen. Als we dat eenmaal weten, kunnen we buiten de vergelijkende thanatologie kijken of andere disciplines, zoals de evolutiebiologie, wellicht antwoord kunnen geven op de vraag in welke mate we dit besef in de natuur mogen verwachten.

Begrijpen dieren wat de dood is? In dit boek zal ik deze vraag beantwoorden door het empirische bewijs dat de vergelijkende thanatologie in de afgelopen tien jaar heeft verzameld te analyseren aan de hand van de concepten en argumenten die de filosofie ons aanreikt. Zoals we zullen zien, kenmerkt de vergelijkende thanatologie zich van meet af aan door bepaalde antropocentrische vooroordelen, waardoor thanatologen het doodsconcept te veel hebben geïntellectualiseerd en zich overmatig hebben geconcentreerd op rouw als emotionele reactie op de dood bij andere wezens. Als we deze vooroordelen opmerken en uit onze gedachten verbannen, zullen we zien dat het doodsconcept helemaal niet zoveel cognitieve complexiteit vereist en dat dieren verschillende manieren kennen om op de dood te reageren en er iets over te leren. Als mijn argumenten kloppen, is het doodsconcept veel makkelijker te bereiken dan vaak wordt aangenomen en is het in het dierenrijk waarschijnlijk wijdverbreid.

Als termen zoals 'dierlijke concepten en emoties' je als Sanskriet in de oren klinken, kan ik je geruststellen: dit boek is geschreven voor een breed publiek en laat zich zonder enige kennis van de dierenpsychologie lezen. Het kan ook zijn dat je sceptisch staat tegenover het idee dat dieren een geest hebben. In dat geval heb je geluk, want ik bespreek hier niet alleen hoe dieren zich tot de dood verhouden, maar ga ook in op filosofische argumenten en empirische bewijzen waaruit we kunnen afleiden dat de mens lang niet het enige dier met een geest is. Dus als je zo'n sceptische lezer bent, zou je in dit boek ten minste stof tot nadenken moeten vinden.

Op de volgende bladzijden dringen we vanuit de filosofie steeds verder door in de vergelijkende thanatologie en andere, verwante empirische wetenschappen. Ik heb geprobeerd het vakjargon tot een minimum te beperken, en waar het absoluut noodzakelijk is, heb ik het zorgvuldig en zo mogelijk met een vleugje humor uit de doeken gedaan (al kan ik niet garanderen dat je er altijd om zult lachen). Vind je filosofie maar zware kost, dan vraag ik je om geduld. Heb je dit boek opengeslagen voor smeuïge verhalen over dieren: die komen nog, dat beloof ik. En zonder je verder op te houden, beste lezer, bedank ik je omdat je dit boek hebt uitgekozen. Ik hoop van harte dat je het leuk vindt en dat je er iets uit opsteekt over de manier waarop dieren de dood begrijpen, en misschien ook een beetje over hoe wij dat doen.

2

De mier die haar eigen begrafenis bijwoonde

Toen ik acht jaar was, bracht de Kerstman me een microscoop. Ik had er zelf om gevraagd nadat ik op tv een reclame had gezien waarin kinderen uitgedost met een veiligheidsbril en een laboratoriumjasje allerlei alledaagse voorwerpen onderzochten die sterk uitvergroot waanzinnig interessant werden. Het was een cadeau waar ik ontzettend naar had uitgekeken, tenminste in theorie.

Toen ik met mijn nieuwe aanwinst begon te spelen, merkte ik al gauw dat het lang niet zo leuk was als het in de reclame had geleken. Bij de microscoop zaten wel monsters die je kon onderzoeken, maar het waren er veel te weinig, en ze waren niet half zo fascinerend als beloofd. Andere voorwerpen die ik bij de hand had, waren niet doorzichtig genoeg of te groot of te saai om ze onder de microscoop te leggen. Nee, ik moest iets beters zien te vinden.

Dat was het moment waarop ik op het idee kwam een mier onder de loep te nemen. Wie heeft zich nooit verbaasd over het alienachtige gezicht van insecten, hun

gigantische ogen, hun woeste kaken, hun angstaanjagende voelsprieten? Dat beloofde de meeslepende ervaring te worden waar ik op uit was.

Mijn plan bracht alleen wel een probleempje met zich mee: de mier moest dood zijn omdat ze anders heen en weer zou blijven lopen en ik haar niet in detail kon onderzoeken. De enige methode die ik kende om mieren te doden, het klassieke platstampen, zou uitstekend hebben gewerkt als ik geleedpotigenpuree had willen onderzoeken, maar ik vond het ongeplette object toch interessanter.

Dus op een ochtend pakte ik een van de reageerbuisjes die bij de microscoop hoorden en stopte er een mier in met de bedoeling die daar te laten zitten totdat ze gestikt was. Achteraf schaam ik me, maar ik heb die hele dag lang met het buisje in mijn broekzak rondgelopen en het er af en toe uitgehaald om te kijken of de mier al besloten had mee te werken aan de vooruitgang der wetenschap, of ze zo vriendelijk was geweest om het loodje te leggen. Maar nee, ze leefde nog. Ze was springlevend. Op dat moment wisten we geen van beiden dat die hinderlijke overlevingsdrang uiteindelijk haar leven zou redden.

Pas aan het einde van de middag besefte ik, met een opgedroogde chocomelksnor, wat ik eigenlijk aan het doen was. Ik had me om onduidelijke redenen in de mier verplaatst en voelde een onverdraaglijk medelijden (ik mocht dan nieuwsgierig zijn, maar daarom nog niet harteloos). Hoe kon ik haar laten doodgaan? Wie was ik om een onschuldig schepsel van het leven te beroven? Ik vond dat plotseling van een onaanvaardbare wreedheid.

Ik weet nog dat ik naar een mooie rozenstruik in mijn wijk liep en voorzichtig de reageerbuis openmaakte om de mier eruit te laten – eindelijk vrij – op een van